

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
A.A.BAKIXANOV adına TARİX İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

VƏLİYEV AKİF ABDULƏZİM OĞLU

QAFQAZ İSLAM ORDUSU CÜMHURİYYƏT
DÖVRÜ MƏTBUATINDA

5503.02 – «Vətən tarixi»

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKI – 2016

***Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun “Azərbaycan Xalq
Cümhuriyyəti tarixi” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.***

Elmi rəhbər:

*Əməkdar elm xadimi
Dövlət mükafatı laureatı,
AMEA-nın müxbir üzvü,*

Y.M. Mahmudov

Rəsmi opponetlər:

*Tarix üzrə elmlər doktoru, professor
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru*

*İ.S. Bağırova
F.F. Əhmədova*

Aparıcı təşkilat: Bakı Dövlət Universitetinin «Azərbaycan tarixi» (humanitar fakültələri üzrə) kafedrası

Müdafiə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun nəzdində 5503.02 – “Vətən tarixi”, 5502.01 – “Ümumi tarix”, 5507.01 – “Beynəlxalq münasibətlər tarixi” və 5509.01– “Tarixşünaslıq, mənbəşünaslıq və tarixi tədqiqat üsulları” ixtisasları üzrə tarix üzrə elmlər doktoru və tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.161 Dissertasiya Şurasının “30 ___” 03 ___ 2016-cı il tarixli iclasında saat ___ keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az-1143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti 115.

Dissertasiya işi ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi Arxivində tanış olmaq olar.

Avtoreferat “ ___ ” ___ 2016-cı ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya şurasının elmi katibi:

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru:

C.Ə. Bəhramov

I. DISSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCIYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Müasir Azərbaycan milli tarixşünaslığı üçün elmi və siyasi əhəmiyyət kəsb edən problemlərdən biri 1918-1920-ci illər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixinin təsdiqi məsələsidir. XX əsrin 90-cı illərində öz dövlət müstəqilliyini yenidən əldə etmiş Azərbaycan Respublikası 1918 – 1920-ci illərdə mövcud olmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin siyasi varisi olduğunu elan edərək gərgin ictimai-siyasi və hərbi şəraitdə milli-demokratik təsisatlarını yaratdı. Bununla da gənc Azərbaycan dövləti milli-mənəvi dəyərlərin qorunma amili kimi öz dövlətçilik tarixinə yenidən baxmağı vacib şərt kimi elmi ictimaiyyətin qarşısında fəaliyyət proqramı elan etdi. Müasir Azərbaycan milli tarix elminin nümayəndələri milli dövlətçilik təfəkküründən, fakt və hadisələrə obyektiv yanaşma metodundan, rəşional düşüncə mövqeyindən çıxış edərək Azərbaycan tarixşünaslığında 1918-1920-ci illər tarixinin ağı səhifələrini elmi-nəzəri baxımdan yenidən işlənilməyə başladılar və bu sahədə iş davamlı olaraq indi də aparılır.

XX əsr bəşəriyyətin çox sürətlə dəyişən, biri-birini əvəzləyən siyasi və dövlətçilik sistemlərini, ideoloji əsaslarını yaratdı. Rusiya imperiyasının tərkibində olan xalqlara «öz müqəddəratını təyinetmə» haqqını verdi, müstəmləkəçilikdən xilas olma, istiqlalçılıq fikirləri, milli dövlətçilik məfkurəsi ön plana çıxarıldı, sinfi-millî qarşıdurmalar, ərazi mübahisələri siyasi-hərbi gərginliklər yaratdı, ideologiyalar toqquşdu. Belə bir çətin tarixi şəraitdə Azərbaycan xalqı əsrlər boyu uğrunda mübarizə apardığı azadlıq ideyasını və milli dövlətçiliyə nail olmaq arzularını reallığa çevirdi. İstiqlal hərəkatı və bu hərəkatın məntiqi nəticəsi olaraq milli mətbuatın ideoloji mübarizələri meydanında Şərqləməndə ilk demokratik dövlət olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaradıldı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və onun zəngin irsi müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlətçilik tarixinin bütöv salnaməsi kimi son illər müxtəlif rəkurşlardan tədqiqatə cəlb edilib və hazırda da bu sahədə elmi araşdırmalar aparılır. Xüsusilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illiyinin qeyd olunması haqqında 30 yanvar 1998-ci il tarixli¹ və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Azərbaycan Xalq

---

¹ «Azərbaycan» qəzeti, 30 yanvar 1998-ci il.

Cümhuriyyətinin 90 illiyi ilə bağlı verdiyi 15 fevral 2008-ci il sərəncamları² bu istiqamətdə mühüm rol oynadı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixinin tədqiqinə xüsusi əhəmiyyət verən ümum-millil lider Heydər Əliyev 1998-ci il mayın 27-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illik yubileyinə həsr olunmuş təntənəli mərasimdə çıxış edərək demişdir: “Azərbaycan xalqının çoxəsrlik dövlətçilik tarixi vardır. Lakin, XIX əsrin əvvəllərində xalqımız dövlətçiliyindən məhrum olunmuşdu. 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması Azərbaycan xalqının həyatında tarixi hadisə olmuşdur və xalqımızın dövlətçilik salnaməsinin parlaq səhifələrindəndir”³. Tarixi irs və varislik prinsiplərinə sadıq olan müstəqil Azərbaycan dövləti üçün Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 23 aylıq hakimiyyəti dönməndə üzləşdikləri çətinliklər, xarici və daxili problemlərə baxış və bu problemlərin həlli tarixi dövlətçilik təcrübəsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan tarixşünaslığımızda bu dövrün geniş tədqiqi başlıca vəzifə olaraq qalır.

Göstərilən problemlər arasında Azərbaycanda və bölgədə hərbi-siyasi proseslərin tədqiqi, milli ordu quruculuğu, Azərbaycanın dövlətçiliyi və ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizə, bu məsələlər kontekstində Azərbaycan-Türkiyə hərbi əməkdaşlığı, Qafqaz İslam Ordusunun yaradılması və fəaliyyəti bu gün də diqqəti cəlb edən problemlərdir.

Peşəkar türk ordusu heyətindən, Azərbaycanın milli hərbi qüvvələrindən və yerli əhalidən ibarət çoxsaylı könüllülərdən təşkil edilmiş Qafqaz İslam Ordusunun (QİO) Cənubi Qafqazda oynamış olduğu rol Azərbaycan və Türkiyənin maraqlarının vəhdətindən doğurdu və tarixin bu vacib məqamları günümüz üçün də aktualdır. Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycan xalqı ilə birgə daşnak-bolşevik qüvvələrinə, ingilis hərbi birləşmələrinə qarşı azadlıq savaşında iştirakını şərtləndirən tarixi faktorlar bugünkü Türkiyə-Azərbaycan dövlətləri arasında strateji tərəfdaşlıq münasibətlərinə tarixi zəmin idi. Hərbi əməkdaşlıq tarixinin aktuallığını şərtləndirən cəhətlərdən biri də odur ki, o dövrlə indiki dövrün hərbi-siyasi durumunda oxşarlıqlar mövcuddur. Azərbaycanın torpaq bütönlüyünə qəsd edən, xalqımıza qarşı soyqırımı siyasəti həyata keçirən erməni-daşnak birləşmələrinin

---

² “Azərbaycan” qəzeti, 15 fevral 2008-ci il.

³ Heydər Əliyev. “Müstəqilliyimiz əbədidir. Çıxışlar, nitqlər, bəyannamələr, məktublar, müsahibələr”. Bakı 2005.cild 15. s.418

rus-bolşevik qüvvələrinə söykənərək törətdikləri faciələr XX əsrin sonlarında da sərhədyanı bölgələrdə, Dağlıq Qarabağda yenidən təkrarlandı. Qafqaz İslam Ordusunun şanlı hərbi tarixinin dövrün etibarlı salnamələri hesab olunan mətbuat orqanları əsasında öyrənilməsi Azərbaycan tarixşünaslığında hərbi tariximizə yeni yanaşma ortaya qoymaqla yanaşı, Azərbaycanın üzləşdiyi mövcud Dağlıq Qarabağ probleminin həlli üçün örnəkdir.

Qafqaz İslam Ordusunun tarixinin öyrənilməsi sahəsində son dövrlər həm Azərbaycan, həm də Türkiyə tarixşünaslığında mühüm nəticələr əldə edilsə də (bu barədə ətraflı aşağıda bəhs ediləcəkdir – A.V.) problemin mətbu materiallar əsasında, mətbuat tarixi kontekstində tədqiqinə ehtiyac hiss edilməkdədir.

Mətbuat materialları əsasında 1918-ci ildə bölgədəki hərbi-siyasi şəraitin öyrənilməsi, QİO-nun fəaliyyətinin araşdırılması bir sıra məqamlara görə aktuallıq kəsb edir.

Hər şeydən əvvəl problemin araşdırılması Azərbaycanın XX əsr tarixinin, onun hərbi-siyasi aspektlərinin, xalqımızın milli dövlətçilik uğrunda mübarizə tarixinin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətlidir.

Məsələnin aktuallığını həmçinin Azərbaycan-Türkiyə əməkdaşlığının tarixinin öyrənilməsi zəruri edir. Xüsusən hərbi sahədə iki dövlət arasında mövcud olan münasibətlər tarixi təcrübənin öyrənilməsinə və nəzərə alınmasını daha da şərtləndirir.

Problemin öyrənilməsi milli mətbuatımızın tədqiqi və öyrənilməsi baxımından da faydalıdır. Xüsusən müxtəlif spektrli mətbu orqanlarının eyni məsələyə müxtəlif prizmalardan yanaşmaları, mətbuatın ideoloji-sinfi istiqamətliliyinin hadisələrin işıqlandırılmasında rolu, bütövlükdə qəzet materiallarının tarixi mənbə kimi rolunun araşdırılması kontekstində tədqiqatın predmetini və obyektini təşkil edən məsələlər mühüm nəzəri-metodoloji əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqatın xronoloji çərçivəsi. Dissertasiyada 1918-ci ilin mayından-dekabrınadək olan dövrdə Azərbaycanda cərəyan etmiş hadisələr tədqiq olunur. Tədqiqatın xronologiyasının bu cür müəyyənləşdirilməsi müəyyən məntiqə əsaslanır:

QİO-nun yaranması, onun ilk döyüş sınaqları, Azərbaycan-Türkiyə hərbi qüvvələrinin Bakı şəhərinin azad edilməsi uğrunda göstərdiyi fəaliyyət, Qarabağda erməni separatizmə qarşı mübarizə, Qafqaz İslam Ordusunun ləğvi və Azərbaycanı tərk etməsi kimi məsələlər məhz bu zaman kəsiyində baş vermişdir.

Bu dövr eyni zamanda bir neçə mərhələyə bölünür:

1) Türk ordu hissələrinin Azərbaycana gəlişi, Qafqaz İslam Ordusunun yaradılması (may-iyun 1918-ci il); 2) Bolşevik-daşnak qüvvələrinə qarşı döyüşlər (iyun-iyul 1918-ci il); 3) Bakının azad edilməsi uğrunda əməliyyatlar (5 avqust – 15 sentyabr 1918-ci il); 4) Qarabağ hərəkəti (15 sentyabr – 17 noyabr 1918-ci il), 5) Qafqaz İslam Ordusunun ləğvi və Azərbaycanı tərk etməsi. Tədqiqatın bu cür dövrləşməsi həmçinin dövrü mətbuatın və onun materiallarının xarakterində də öz əksini tapır. Cərəyan edən hərbi-siyasi proseslərin təsiri altında bir sıra mətbuat orqanları öz fəaliyyətini dayandırmış, yeni mətbu orqanları yaranmağa başlamışdı. Bu da öz növbəsində hərbi əməliyyatların gedişinin, müxtəlif tərəflərin mövqeyinin işıqlandırılmasına, bütövlükdə məlumatların səhıhliyinə öz təsirinı göstərirdi.

Mövzunun öyrənilmə səviyyəsi. Araşdırılan problem mülki tarix, hərbi tarixi və mətbuat tarixi məsələlərini özündə qovuşdurduğundan zəngin tarixşünaslıq bazasına malikdir. Mövzu eyni zamanda mühüm beynəlxalq, regional məsələyə həsr edildiyindən bir sıra xarici ölkələrin, xüsusən Rusiya, Türkiyə, Gürcüstan, Ermənistan, Almaniya, Böyük Britaniya və başqa ölkələrin tarixçilərinin də diqqətini daim cəlb etmişdir.

Lakin tədqiqatın bilavasitə predmetinə QİO-nun tarixinin araşdırılması deyil, onun fəaliyyətinin yalnız mətbuat materialları əsasında öyrənilməsi və tədqiqi daxil edildiyindən biz problemin tarixşünaslığını məhz bu kontekstdən təhlil etməyi qarşıya məqsəd qoymuşuq.

1917-1920-ci illərdə Azərbaycanda, bütövlükdə regionda baş vermiş hadisələrin tarixinə müraciət etmiş elə bir tədqiqatçı tapmaq olmaz ki, Azərbaycanda 1918-ci ildə mövcud olmuş hərbi-siyasi şəraitə, Qafqaz İslam Ordusunun fəaliyyətinə toxunmasın.

Bütövlükdə problemin mövzusu ilə bağlı əsərləri bir neçə qrupda təsnifatlaşdırmaq mümkündür. Birinci qrupa hadisələrin bilavasitə iştirakçıları və ya şahidləri olmuş, bu və ya digər dərəcədə proseslərin gedişatına təsiri olmuş siyasi və hərbi xadimlərin əsərlərini daxil etmək olar. Bu əsərlərin əksəriyyəti onların müəlliflərinin subyektiv mövqeyini ifadə etsə də ilkin mənbə olmaları baxımından diqqəti cəlb edir. Bu müəlliflər sırasına həm Azərbaycan siyasi və dövlət xadimlərinin, həm Türkiyənin, həm Rusiyanın, həm də digər ölkələrinin siyasi və hərbi xadimləri daxildir. Azərbaycanın istiqlal

mübarizəsinin iştirakçısı olmuş M.Ə.Rəsulzadənin M.B. Məhəmməd-zadənin, H.Baykaranın, Ə.Topçubaşovun, A.Ziyadxanovun, N.Şeyxzamanlının⁴, əsərlərində Azərbaycanın müstəqilliyinin elan edilməsi ərafəsində və sonrakı dövəndə hərbi-siyasi şərait, Türkiyə-Azərbaycan siyasi-hərbi əlaqələrin qurulması, ordu quruculuğunun çətinlikləri, türk qoşunlarının yardımı ilə Bakının azad edilməsi, ölkənin ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi kimi məsələlər öz əksini tapmışdır.

Xüsusən M.Ə. Rəsulzadənin “Azərbaycan Cümhuriyyəti” əsərində, M.B. Məhəmməd-zadənin “Milli Azərbaycan hərəkatı” adlı əsərində, N. Şeyxzamanlının xatirələrində⁵ türk qoşunlarının Azərbaycana gəlməsi, Qafqaz İslam Ordusunun döyüş əməliyyatları ilə bağlı digər mənbələrdə təsadüf edilməyən qiymətli materiallar mövcuddur. Lakin bir cəhəti vurğulamaq lazımdır ki, adı çəkilən müəlliflər öz xatirələrinin yazarkən dövrü mətbuatdan istifadə etmək imkanlarından məhrum idilər. Buna görə də biz tədqiqat apararkən onların məlumatlarını dövrü mətbuat və arxiv sənədləri ilə müqayisə edərək nəticələr çıxarmağı üstün tutmuşuq. Bu Qafqaz hərəkatında iştirak etmiş türk hərbiçilərinin – Nuru paşanın, Xəlil paşanın, Rəsdü Türkerin, Süleyman İzzətin xatirələrin⁶ də aiddir. Onların xatirələrində o dövrün hərbi-siyasi şəraitinin qiymətləndirilməsi zamanı bir sıra subyektivizmə və hətta yanlışlıqlara yol verilsə də bu onların elmi-tarixi əhəmiyyətini heç də azaltmır. General Denstervili⁷ memuarında da Qafqaz İslam Ordusunun fəaliyyəti ilə bağlı bir çox məqamlar vardır. Doğrudur, onlar hadisələrə öz dövlətlərinin maraqları baxımından yanaşırlar, lakin onlarda, xüsusi Denstervilin əsərində Bakı uğrunda mübarizənin gedişi barədə ətraflı məlumatlar vardır. Bu

---

⁴ Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti, B., 1990; Rəsulzadə M.Ə.Çağdaş Azərbaycan tarixi. B., 1991. Məhəmməd-zadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı, B., Nicat, 1991; Mehmetzadə Mirzə Bala. Azərbaycan misaki-millisi, 28 mayıs istiklal Beyennamesinin təhlili, İstanbul, 1927; Topçubaşov Ə.M. Azərbaycanın təşəkkülü // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, Tarix, fəlsəfə, hüquq və seriyası. 1990, №3; Ziyadxanlı A. Azərbaycan. B., 1919-cu il;

⁵ Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti, B., 1990, Şeyxzamanlı N. Azərbaycan istiqlal mücadiləsi xatirələri. B., Azər nəşr, 1997

⁶ Nuri Paşa. Qafqaz İslam Ordusu hərəkatı. Tərtib edən M. Süleymanov. B., Hərbi nəşriyyat, 1998; Rüstü T. Qafqaz İslam Ordusu Bakı yollarında. B., 2008; Süleymanov M. Nuri Paşa. B., Hərbi nəşriyyat, 1999; Budak M. Nuri Paşanın Kafkas İslam Ordusu haqqındaki Raporu // Kafkas araşdırmaları, 1998, №4; Rüstü T. Böyük Harpte Bakı Yollarında. 5. Kafkas Riyadə Firkası, 93 sayılı Askeri Mecmuanın Tarix Kismı, Haziran 1934; Süleyman İzzet. Böyük herbte. 15-ci piyade tümeninin Azərbaycan və Şimali Kafkazdakı hərəketi və müharibələri. 103 sayılı askeri mecmuanın tarixi kismı, 1936, № 4; Şovket Süreyya Aydemir. Makedoniyadan Orta Asiyaya. Enver paşa, III cild, İstanbul, 1985; Taylan Sorqun. Hali Paşa. İttihadi-Terekkenin Cümhuriyyətə Bitmeyen Savaş. İstanbul, 1997

⁷ Денстеровилл. Британский империализм в Баку и в Персии. 1917-1918 гг., Тифлис, 1925

məlumatlar həm də bölgədə nüfuz uğrunda mübarizə aparən tərəflərin mövqeyini araşdırmaq baxımından əhəmiyyətlidir.

Dissertasiyada istifadə edilmiş və yenilik sayılacaq əsərlərdən biri Seyidağa Axundzadənin 1919-cu ildə Bakıda “Turan” mətbəəsində 4 cildə çap olunmuş “Mart hadisəti 1918 və yaxud Nuru Paşa Ordusunun Bakını işğal etməsi” kitabıdır. M.F. Axundov adına Milli Kitabxanada saxlanılan və ilk dəfə olaraq elmi dövriyyəyə gətirilən kitabın III cildində Qafqaz İslam Ordusunun Bakı ətrafında döyüşləri və yerli əhalinin müqavimət hərəkatında iştirakından bəhs olunur. İstinad olunan bu kitabda Maştağa qarnizonunun yaradılması, Bakı ətrafı döyüşlər, Nuru paşanın əhaliyə müraciətləri və Bakı komissarlarının qaçması faktları hərtərəfli əksini tapıb. Çox təəssüf ki, uzun müddət tədqiqatdan kənar qalan bu kitabların yalnız iki cildini əldə etmək mümkün olub⁸.

Dissertasiyanın yazılmasında hələlik elmi dövriyyəyə gətirilməyən digər əsərlər, 1917-ci ildə Bakıda “İttifaq” nəşriyyatı tərəfindən Orucov qardaşlarının mətbəəsində çap edilmiş “Cümhuriyyət nədir”, elə həmin il Bakıda işıq üzü görən Bədrəddin Əfəndinin “Əsgərliyin fərzləri”, 1920-ci ildə Şuralar mətbəəsi tərəfindən Bakıda nəşr olunan “İngilis quldurlarının hücumu” və 1923-cü ildə İstanbulda işıq üzü görən Mehmet Şərif Əfəndizadənin “Azərbaycan və inqilabı” kitablarıdır⁹.

“Cümhuriyyət nədir” kitabı siyasi-maarifçilik məqsədi daşıyaraq xalqın dövlət quruculuğu düşüncəsində cümhuriyyətçilik fikrini formalaşdırmaq məramı daşıyır. ABŞ, İngiltərə, Fransa kimi inkişaf etmiş dövlətlərin idarəçilik tarixinə nəzər yetirilən kitab Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurucularının bu ideyanı cəmiyyətə çatdırmaq məramından doğurdu. Hər bir müstəqil dövlətin öz ordusu olması fikri də Bədrəddin Əfəndinin “Əsgərliyin fərzləri” kitabının əsas qayəsini təşkil edir. Hər bir müsəlmanın əsgərlik yaşına çatanda öz vətəninə, ana və bacısını qorumağı İslamın da vacib ali şərti kimi təbliğ edən bu kiçik həcmli kitabın da hər b tariximizin araşdırılması üçün əhəmiyyəti var.

1920-ci ilin aprelin 28-də Azərbaycanın sovetləşməsindən sonra ölkədə Böyük Britaniya, Almaniya və Türkiyəyə qarşı ideoloji savaş

---

⁸ Axundzadə S. Mart hadisəti 1918 və yaxud Nuri Paşa ordusu tərəfindən Bakının işğalı. Bakı, Turan, 1919

⁹ Cümhuriyyət nədir. B.; «İttifaq» nəşriyyatı, 1917-ci il; Bədrəddin Əfəndi. Əsgərliyin fərzləri. B., «Orucov qardaşları», mətbəəsi, 1917; İngilis quldurlarının hücumu. B., «Şuralar nəşriyyatı», 1920; Mehmet Şərif Əfəndizadə. Azərbaycan və inqilabı. İstanbul, 1921

elan edildi ki, “İngilis quldurlarının hücumu” büroşurası da məhz bu məqsədlə yazılmışdı. Kitabda 1918 -1920-ci illərdə Azərbaycanın təbii sərvətləri uğurunda savaşıyan İngiltərə ciddi tənqid olunurdu. “Azərbaycan və İnkilabı” kitabı isə Azərbaycanın bolşevik istilasından sonra İstanbula köçən və orada bir çox konfranslarda məruzə edən M.Ş. Əfəndizadənin düşüncələrini əhatə edir. Müəllif Qafqaz İslam Ordusu komandanlığının və türk generalitetinin Azərbaycan milli qüvvələrinə, siyasi partiyalara münasibətlərini təhlil edir. İ. Aşurbəyov, Q. Qarabəyov, S.M. Qənizadə, Axund Yusif Ziya Talıbzadə kimi «ilhaqçı» ların Nuri paşa, Xəlil paşa tərəfindən dəstəkləndiyini, Azərbaycanın istiqlalını öndə tutub, siyasi mübarizə yolu seçən M.Ə. Rəsulzadə, N.Yusifbəyli və F.Xoyskiyə xoş münasibət göstərmədiklərini açıqlayır. Kifayət qədər ziddiyyətli, konfliktli situasiyalara, o cümlədən Qafqaz İslam Ordusu hərəkətinə baxış sisteminin formalaşmasında “Azərbaycan və inkilabı” kitabının əhəmiyyəti dəyərləndirilməli və elmi dövriyyəyə gətirilməlidir.

I Dünya müharibəsi zamanı Qafqaz cəbhəsində əsir düşən, Rusiyanın müxtəlif həbs düşərgələrində saxlanılan, həmçinin Nargin adasındakı türk əsirlərinin Qafqaz İslam Ordusunun tərkibinə qatılması da ilk dəfə olaraq mətbu materiallar əsasında elmi baxımdan tədqiqatə cəlb edilir.

Mövzuya dair ikinci qrup ədəbiyyata təqribən 60 il ərzində (XX əsrin 20-ci illərinin ortalarından – 80-ci illərin ortalarınadək) sovet tarixçiləri tərəfindən yazılmış əsərlər daxildir.

Həmin dövrdə R. Rayevski, D. Ratqauzer, S. Sef, A. Steklov, S. Şaumyan, A. Tokarjevski, Z. İbrahimov, İ. Hüseynov, M. İskəndərov, H. Əzimov, C. Quliyev və başqalarının əsərlərində¹⁰ 1918-ci ilin hərbi-siyasi

---

¹⁰ Əzimov H. Azərbaycan qəzalarında sovetlər. B., Elm, 1971; Əzimov H. İnkilab əsgərləri. B., Elm, 1978; İbrahimov Z. Sosialist inkilabının qələbəsi uğrunda Azərbaycan zəhmətkeşlərinin mübarizəsi (1917-1918-ci illər). B., Azərnəşr, 1957; İbrahimov Z. İnkilab-amerikan müdaxiləçilərinə qarşı Azərbaycan xalqının mübarizəsi (1918-1920-ci illər). B., EA nəşr, 1950; Гулиев Дж. Борьба Коммунистической партии за Осуществление Ленинской национальной политики в Азербайджане. Б., Азернешр, 1970; Гусейнов И. Борьба за победу Советской власти в Азербайджане. Б., АН Азерб. ССР, 1967; Искендеров М. Из истории борьбы Коммунистической партии Азербайджана за победу Советской власти. Б., Азербайджан, 1958; Раевский А. Английские интервенты и мусаватское правительство (К истории интервенции и контрреволюции в Закавказье). Б., Аз.Гиз, 1927; Ратгаузер Д. Революция и гражданская война в Баку, часть II, 1917-1918 гг. Б., Аз.Гиз., 1927; Сэф С.Е. Как большевики пришли к власти в Бакинском районе в 1917-1918 гг. Б., Аз.Гиз. 1927; Сэф С.Е. Революция 1917 года в Закавказье (документы и материалы), Тбилиси, 1927; Стеклов А. Армия Мусаватского Азербайджана. Б., Аз.Гиз., 1928; Токаржевский Е. Бакинские большевики – организаторы борьбы против турецко-германских и английских

hadisələri, Qafqaz İslam Ordusunun fəaliyyəti, Bakı uğrunda mübarizə və s. məsələlər sovet ideologiyasının ehkamları əsasında yazılmış, yalnız birtərəfli qərəzli şəkildə seçilmiş mənbələrə əsaslanaraq yanaşılmışdır. Bu əsərlərdəki bir sıra tarixi təhriflər də görünür, bu amillərlə izah edilməlidir¹¹. Bu müəlliflər birmənalı olaraq türk qoşunlarının Azərbaycan gəlişini xarici hərbi müdaxilə kimi qiymətləndirir, Bakının azad edilməsini Bakının işğalı kimi qiymətləndirir, hətta “türk müdaxiləçilərinin Bakıda erməniləri qırmaları” barədə uydurmalar yazmaqdan çəkinmirdilər¹².

İlk baxışdan sovet dövründə yazılmış əsərlər dövrün mətbuat materiallarına geniş istinad edilməsi təsəvvürü yaradır. Xüsusən bu A. Tokarjevskinin, Z. İbrahimovun, M. İskəndərovun əsərlərinə xas cəhətdir. Lakin bu materiallar, qərəzli şəkildə, əsasən bolşevik – rus mətbuatından seçilmiş materiallardır. Həmin əsərlərdə tarixi həqiqətlər tamamilə inkar olunaraq, yalnız “xarici hərbi müdaxilə” faktoru qabardılır, Bakı Sovetinin bolşevik-daşnak guruhunun fəaliyyəti vəsf olunur. İstinad olunan qəzet materiallarının əksəriyyəti, qeyd olunduğu kimi bolşevikyönlü qəzetlərdən («Бакинский рабочий», «Извести Бакинского Совета», “Hümmət”, “Bakı Ətrafı Əsgər və Matros Şurasının Əxbarı”) götürülmüşdür. Bu gün sovet müəlliflərinin istinad etdikləri mətbuat orqanları bizim üçün əlçatar olduğundan tədqiqat üçün ciddi elmi-metodoloji mahiyyət kəsb etmir. Bununla belə, həmin əsərlər Bakı Sovetinin bolşevik-daşnak guruhunun siyasətini öyrənmək baxımından nəzərdən keçirilmişdir.

60-80-ci illərdə bir sıra qərb müəllifləri də öz əsərlərində 1918-ci ilin hərbi-siyasi proseslərinə toxunmuşlar. Xüsusən T. Svyatovskinin və F. Kazımzadənin əsərlərində tarix faktlara əsaslanaraq hadisələrin obyektiv mənzərəsini yaratmaq cəhdləri qeyd edilməlidir¹³. Lakin onların əsərlərində də dövrü mətbuatdan kifayət qədər istifadə olunmamışdır.

Müasir Azərbaycan tarixşünaslığının mühüm sahəsini təşkil edən 1917-1920-ci illər tarixşünaslığı son 20 ildə böyük inkişaf

---

интервентов в Азербайджане. Б., Изд. Ан Азерб., 1949; Токаржевский Е. Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане. Б., Изд. Ан Азерб., 1957; Шаумян С.С. Бакинская Коммуна. Б., Аз.Гиз. 1927

¹¹ Большевики в борьбе за победу Советской власти в Азербайджане Документы и материалы. 1917-1918. Баку, АзГос.Изд. 1957

¹² Гулиев Дж. Борьба Коммунистической партии за Осуществление Ленинской национальной политики в Азербайджане. Б., Азернешр, 1970

¹³ Кязимзаде Ф. Борьба за Закавказье (1917-1920) // «Литературный Азербайджана». 1993, №1-2, с.25-82, №3-4

mərhələsi keçmişdir. Həmin dövrün bir sıra problemləri ilə yanaşı 1918-ci ildəki hərbi-siyasi proseslər, o cümlədən, tədqiqatın mövzusunu təşkil edən Qafqaz İslam Ordusu ilə bağlı problemlər həm Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixinə dair ümumiləşdirilmiş əsərlərdə, həm də Azərbaycanda hərbi-siyasi vəziyyət, ordu quruculuğu, Qafqaz İslam Ordusunun fəaliyyəti, Azərbaycan-Türkiyə əməkdaşlığı və s. məsələləri özündə ehtiva edən xüsusi əsərlərdə geniş əks olunmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixinə dair əsərlərdə¹⁴ Qafqaz İslam Ordusunun fəaliyyətinə dair məqamlar həm mövcud ədəbiyyat, həm arxiv materialları, həm də dövrün mətbuat materiallarına istinad edilməklə təhlil edilmişdir. Lakin bu əsərlərdə mətbuat orqanları xüsusi mənbə kimi seçilmədiyindən onların materialları da sistemli olaraq dövriyyəyə daxil edilməmişdir.

C. Həsənlinin və V. Qafarovun son illərdə işıq üzü görmüş və tarixşünaslığımızda mühüm hadisə hesab edilə biləcək əsərlərində¹⁵ digər mühüm məsələlərlə yanaşı Azərbaycanın müstəqillik əldə etməsindən sonra mürəkkəb beynəlxalq və regional vəziyyət, Osmanlı hökumətinin Qafqaz siyasəti, aparıcı dövlətlərin region uğrunda mübarizəsi, milli Azərbaycan hökuməti ilə Bakı Sovetinin qarşıdurması kimi məsələlər çox zəngin ədəbiyyat və arxiv materialları əsasında təhlilə cəlb edilmişdir. Adı çəkilən müəlliflər öz tədqiqatlarında həm türk, həm Qərbi müəlliflərinin 1918-ci ilin məlum hadisələrinə yanaşmalarına da tənqidi münasibət bildirmişlər. Bununla yanaşı, göstərilən əsərlər tədqiqat obyektini seçdiyimiz problemlərə dair zəngin material versə də, dövrü mətbuat mühüm mənbə kimi onların tədqiqatlarında nisbətən az nəzərə çarpır.

---

¹⁴ Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920), B., Elm, 1998; Azərbaycan tarixi, 7 cildə, V cild, B., Elm, 2001; Həsəni C. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti, 1918-1920, B., 2009; Həsəni C. Rus inqilabı və Azərbaycan. B., 2010; Həsənov C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində, 1918-1920-ci illər, B., Azərbaycan, 1993; Qasımov M. Birinci Dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti (1914-1918-ci illər). 3 hissədə, B., 2000-2004; Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti. B., BDU, 1998; Агамалыева Н., Худиев Р. Азербайджанская Республика. Страницы политической истории. 1918-1920 гг. Б., Элм, 1995 г.; Геноцид Азербайджанского народа 1918 года. Организаторы и палачи. Б., ИПО «Турхан», 2013; Мамедзаде Н. Геноцид Азербайджанцев в Карабахском регионе Азербайджана (1918 – 1920). Б., 2014; Абиşов V. Bakıda 1918-ci il mart soyqırımı. B., 2014; Nəcəfli G. Şərqi Anadolu, Naxçıvan və İrəvan bölgələrində ermənilərin türk-müsləman əhaliyə qarşı törətdikləri soyqırımlar (1918-1920). B., 2014

¹⁵ Həsəni C. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti, 1918-1920, B. 2009; Həsəni C. Rus inqilabı və Azərbaycan. B., 2010; Qafarov V. Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi (1917-1922), B., Azərnaşr, 2011

Hazırda müasir Azərbaycan tarixşünaslığı Qafqaz İslam Ordusunun tarixinə dair bir çox tədqiqatlara malikdir. Bu sırada M. Süleymanovun monoqrafiya və kitablarını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Xüsusən onun “Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan”, “Azərbaycan ordusu (1918-1920)” kitabları tarixi faktların zənginliyi, hadisələrin və proseslərin əhatəliliyi, mənbələrin mötəbərliyi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əsərdə müstəqilliyin elan edilməsi ərəfəsində Azərbaycanda siyasi-hərbi şəraitin təhlili, Qafqaz İslam Ordusunun yaradılması, strukturu, döyüş əməliyyatları, Bakı şəhərinin azad edilməsi uğrunda gərgin döyüşləri, Qafqaz İslam Ordusunun Qarabağ hərəkəti, ordunun ləğvi və s. məsələlər Türkiyə, Azərbaycanın arxivlərindən geniş istifadə edilməklə təhlil edilmiş, dövrün mənzərəsi yaradılmışdır. Lakin müəllif tədqiqat obyektini olmadığından mətbuat materiallarından, xüsusən anadilli mətbuatdan az istifadə etmiş, sənədlərin türkcədən Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılmasında müəyyən səhvlərə yol vermişdir. M. Süleymanovun tədqiqatlarının əsas əhəmiyyəti həm də Azərbaycan arxivləri və tarixşünaslığı ilə yanaşı Türkiyə Silahlı Qüvvələri Əsgəri Tarix və Strateji Etüd (ATASE) Başbakanlığı Arxivinin sənədlərindən istifadə etməsindədir¹⁶. Bəzi müəlliflər öz araşdırmalarında Azərbaycanda çıxmış qəzetlərin (əsasən “Azərbaycan”, «Азербайджан», «Бакинский рабочий», «Известия Бакинского Совета» qəzetləri) materiallarından istifadə etsə də, bu mənbələr onlar üçün kütləvi səciyyə daşımır. Bu iradı K. Sofiyevanın Qafqaz İslam Ordusuna həsr edilmiş dissertasiyası, əsasən mühacirət mətbuatından istifadə edən N. Yaqublunun kitabı haqqında da söyləmək olar¹⁷.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin AXC-nin 80 illik yubileyinin qeyd olunması ilə bağlı imzaladığı 30 yanvar 1998-ci il tarixli sərəncamına uyğun olaraq Yaqub Mahmudovun rəhbərliyi altında hazırlanmış 2 cildlik «Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası» elmi tarixi əhəmiyyəti, faktoloji tutumuna görə xüsusi seçilir. Geniş mənbələrə istinadən hazırlanan ensiklopediyada Cümhuriyyətin tarixini əks etdirən digər məsələlərlə yanaşı, Qafqaz İslam Ordusu ilə bağlı “Bakının azad olunması”, “Binəqadi

---

¹⁶ Süleymanov M. Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan. B., Hərbi nəşriyyat, 1999; Yenə onun. Azərbaycan Ordusu (1918-1920). B., Hərbi nəşriyyat, 1998; Yenə onun: Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan. B., Hərbi nəşriyyat, 1999; Yenə onun: Nuri Paşa. B., Hərbi nəşriyyat, 1999,

¹⁷ Sofiyeva K. Osmanlı Ordusunun Qafqaz hərəkəti və onun Azərbaycanda xilaskar rolu. Tarix elmləri namizədi dissertasiyası. B., 2004; Yaqublu N. Bakının qurtuluşu. B., 2008

döyüşü”, “Salyan döyüşləri” kimi özündə əhəmiyyətli faktları əks etdirən məqalələr çap olunmuşdur¹⁸.

2008-ci ildə Bakıda nəşr edilmiş “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu” kitabı Azərbaycan və Türkiyə tarixçilərinin (A. İskəndərov, P. Dərəbədi, R. Yılmaz, M. Çolak, M. Qasımlı, M. Süleymanov, N. Yucər, H. Bal, M. Budak, A. Göyüşov, A. Aşırılı, H. Məmmədova) Qafqaz İslam Ordusuna həsr edilmiş kollektiv əsərdir. 3 bölmədən ibarət kitabda 1918-ci ilin əvvəllərində Cənubu Qafqazda siyasi vəziyyət, müxtəlif dövlətlərin Qafqaz siyasəti, Qafqaz İslam Ordusunun yaradılması, strukturu, apardığı hərbi əməliyyatlar təhlil edilmişdir. Qafqaz İslam Ordusuna həsr edilmiş kitabın II hissəsi M. Süleymanov və N. Yucər tərəfindən yazılmış və onların əvvəlki tədqiqatlarına əsaslanır. III bölmədə Qafqaz İslam Ordusu ilə bağlı bəzi sənədlər verilmişdir. Bu sənədlər və müəlliflərin müraciət etdikləri digər mənbələr arxiv materialları və müvafiq ədəbiyyat materiallarıdır.

Müəllif dissertasiya üzərində işləyərkən Azərbaycan Cümhuriyyəti dövrünün mətbuatını araşdırmış müəlliflərin monoqrafiya və kitablarından, bibliografik məlumatlarından geniş istifadə etmişdir. Bu əsərlər həmin dövrün mətbu orqanlarının dövriliyi, ideya-siyasi istiqamətləri və s. xarakterik xüsusiyyətləri haqqında müfəssəl təsvür yaratmağa imkan verir¹⁹.

1918-ci ildə Azərbaycandakı hərbi-siyasi şərait, Azərbaycan-Türkiyə hərbi-siyasi əməkdaşlığı, Türkiyənin regiondakı siyasəti, Qafqaz İslam Ordusunun tarixi Türkiyə tarixçilərinin daim diqqət mərkəzində saxladıkları mövzulardandır. Bu məsələlərə bir çox türk müəllifləri neçə illərdir ki, müraciət edirlər. Ancaq bu müəlliflər üçün ümumi bir cəhət onların əsasən Türkiyə mənbələrinə əsaslanmaları, Azərbaycan tarixşünaslığına və mənbələrinə kifayət qədər müraciət etməmələridir. Bununla yanaşı türk müəlliflərinin, xüsusən A. Kuratın, M. Budakın, K. Kamalyerin, H. Balın və başqalarının əsərlərində türk qoşun hissələrinin Azərbaycana gəlişi, Qafqaz İslam

---

¹⁸ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. I, II cildlər. B., 2004, 2005

¹⁹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu. Bakı Qafqaz Universiteti, 2008; Axundov N. Azərbaycanda dövrü mətbuat. B., 1965; Bayramoğlu A. Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə ədəbiyyat. B., Elm, 2003; Rəfiyev X. Böyük Oktyabr və bolşevik mətbuatı. B., Azərənşr, 1987; Rüstəmli A. Ədəbi istiqlalımız. B., Elm, 2004; Rüstəmova-Tohid S. Azərbaycanda dövrü mətbuat. 1875-1990. Bibliografiya. B., Azərənşr, 1993

Ordusunun yaraması və fəaliyyəti ilə bağlı çoxlu faktlar mövcuddur²⁰. Bütövlükdə Türkiyədə mövzuya dair nəşr olunmuş əsərlər Qafqaz İslam Ordusunun daha bitkin tarixini yaratmağa imkan verir. Bizim üçün diqqəti cəlb edən digər məqam ondan ibarətdir ki, türk müəllifləri arxiv sənədləri ilə yanaşı dövrün Osmanlı mətbuatına və sonrakı mətbu orqanların materiallarına geniş istinad etmişlər.

Ancaq bütün bunlarla yanaşı, Qafqaz İslam Ordusu tarixinin Türkiyə tarixşünaslığı üçün çatışmayan ümumi cəhət onların Azərbaycanda, xüsusən son iyirmi ildə bu problemlə bağlı nəşr edilmiş əsərlərə o qədər də çox müraciət etməmələri və Azərbaycan mənbələrindən kifayət qədər yararlanmamalarıdır. Bu eyni zamanda həmin dövrün mətbuatına da şamil edilə bilər. Bu baxımdan Mustafa Görür-Yılmazın kitabı istisna təşkil edir. 2008-ci ildə Bakıda çapdan çıxmış əsərində müəllif C. Həsənlinin, M. Qasımlının, M. Süleymanovun və digər azərbaycanlı müəlliflərin tədqiqatlarının nəticələrindən faydalanıb.

Beləliklə, mövzuya dair mövcud ədəbiyyatın təhlili aşağıdakı nəticələr doğurur:

Birincisi, Sovet tarixşünaslığı, müasir Azərbaycan tarixşünaslığı, Türkiyə tarixşünaslığı, Qərb və Rusiya tarixşünaslığı bu problemə müxtəlif rəqiblərdən yanaşaraq Qafqaz İslam Ordusunun yaranması, hərbi əməliyyatları, ləğv prosesi ilə bağlı müxtəlif, bir sıra hallarda bir-birinə zidd mülahizə və nəticələrə gəlmişlər. Bu da birinci növbədə, həmin əsərlərin müəlliflərinin müxtəlif ideoloji yönəldən çıxış etmələri ilə bağlıdır.

İkincisi, Qafqaz İslam Ordusuna həsr edilmiş əsərlər kifayət qədər mənbə bazasına malikdirlər ki, bu mənbələr sırasında istər arxiv sənədləri, istərsə də hadisələrin bilavasitə iştirakçılarının xatirə və memuarları mühüm yer tutur, lakin dövrü nəşrlərdən demək olar ki, epizodik istifadə olunub.

Üçüncüsü, problemə həsr olunmuş tədqiqatlarada dövrü mətbuat materialları mənbə kimi cəlb olunsada, bu sistemli xarakter daşımır, informasiya daşıyıcıları olan mətbuat orqanlarının ideya-siyasi

---

²⁰ Akdes Nemet Kurat. Türkiye və Rusiya, Ankara KBY, 1990; Budak M. Nuri Paşanın Kafkas İslam Ordusu haqqındaki Raporu // Kafkas araşdırmaları, 1998, №4; Kamalyeri Mucib. Canakkale ruhu nasıl doğdu ve Azerbaycan savaşı. 1917-1918; İstanbul. 1972; Onk Nizamettin. Yeni Azerbaycan Cümhuriyyəti kurularkən // Türk dünyası tarix dergisi, şubat 1992; Saray Mehmet. Azerbaycan türkləri. II baskı, İstanbul, 1995; Taylor B. Kafkaz Azerbaycanı harakati və Bakunun kurtulması // «Azerbaycan» dergisi, eylül-ekim 1990

istiqlamətləri, onların Qafqaz İslam Ordusuna, mövcud hərbi-siyasi şəraitə münasibətləri müqayisəli təhlil edilməyib.

Dördüncü, Qafqaz İslam Ordusunun tarixşünaslığında böyük və konkret – empirik material toplansa da əksər tədqiqatlar ənənəvi mənbələrə – elmi ədəbiyyata, şəxsi memuarlara, arxiv sənədlərinə əsaslanır.

Beşincisi, Qafqaz İslam Ordusu ilə bağlı tədqiqatlar sırf mülki və siyasi tarix, hərbi tarixi aspektlərdən aparılıbdır. Məsələyə mətbuat tarixi və mətbuat nəzəriyyəsi baxımından yanaşmalar isə dağınıq haldadır və bu araşdırmalar “Qafqaz İslam Ordusu– mətbuat” münasibətləri haqqında aydın təsəvvür yaratmağa imkan vermir.

Bütün bunlar “Qafqaz İslam Ordusu və mətbuat” probleminin daha əhatəli, kompleks şəkildə tədqiqini zəruri edir.

Tədqiqatın mənbə bazası. Tədqiqatın predmetini və obyektini “Qafqaz İslam Ordusu və mətbuat” problemi təşkil etdiyindən əsas mənbə olaraq həmin dövrdə nəşr edilən mətbuat orqanları əsas götürülmüşdür.

Ümumiyyətlə, 1918-ci il 31 mart hadisələrindən sonra bolşeviklərin Bakıda hakimiyyəti ələ keçirməsindən sonra Azərbaycanda mətbuatın vəziyyəti xeyli mürəkkəb idi.

Bakı Xalq Komissarları Sovetinin mətbuat bürosunun qərarı ilə “mart hadisələrinə düzgün qiymət vermədiklərinə, açıqdan-açığa qərəzli məqalədə çap etdiklərinə və vahid sosialist cəbhəsində dayanmadıqlarına” görə bir sıra «əksinqilabi» qəzetlər («Каспий», «Баку», «Бакинец», «Вести Баку», «Наш голос» qəzetləri) bağlanmış, onlar yalnız 1919-cu ilin əvvəllərində öz fəaliyyətlərini bərpa etmişdilər. Qafqaz İslam Ordusunun mövcudluğu dövründə cəbhədəki hadisələrlə bağlı əsas informasiya daşıyıcıları Bakı Sovetinin və RSFSR-nin Bakı təşkilatının orqanları olan «Бакинский рабочий», «Известия Бакинского Совета» qəzetləri, “Bakı Ətrafı Əsgər və Matros Şurasının Əxbarı” eləcə də Azərbaycan sosial-demokratlarının mətbu orqanı “Hümmət” qəzeti idi. Onlar Qafqaz İslam Ordusuna qarşı bolşevik-daşnak qüvvələrinin mövqeyindən çıxış edirdilər. Milli qüvvələrə qarşı çıxan sol eserlərin mətbu orqanları «Наше знамя», «Наш труд» qəzetləri də hərbi hadisələri antiAzərbaycan, antitürk mövqeyindən işıqlandırıldı. Buna görə də bu qəzetlərdə Qafqaz İslam Ordusu ilə bağlı məlumatlara tənqidi yanaşılmış, onlar digər mənbələrdəki faktlarla müqayisə edilərək nəticələr çıxarılmışdır. Yeri gəlmişkən, adı çəkilən qəzetlərin Qafqaz

İslam Ordusu ilə bağlı bir çox materialları hələ sovet dövründə qəzəli şəkildə seçilərək və təhriflərlə bəzi toplularda nəşr edilmişdir.²¹

Mətbuatın Qafqaz İslam Ordusunun fəaliyyəti, mövcud hərbi, şəraitə münasibətini öyrənmək baxımından Gəncədə nəşrə başlayan, 1918-ci ilin oktyabrından Bakıda rusca da fəaliyyətini davam etdirən “Azərbaycan” qəzetinin, eləcə 1917-1920-ci illərdə mövcud olmuş anadilli “Açıq söz” “Bəsirət”, “Yeni həyat”, “İstiqlal”, “Müdafiə-Millət”, “Əkinçi”, “İttihad” qəzetləri də dərinlən araşdırılmışdır.

Qafqaz İslam Ordusunun hücumları nəticəsində yaranmış siyasi böhrandan sonra Bakıda hakimiyyəti ələ keçirmiş Mərkəzi Xəzər Diktaturasının avqustun 1-də nəşrə başlayan bülletenindəki informasiyalar, ingilislərin Bakıdakı fəaliyyəti, aparılan hərbi əməliyyatlar barədə müəyyən təsəvvür yaratmağa imkan verir. Azərbaycanın mətbu orqanları ilə yanaşı Gürcüstanda nəşr olunan «Борба», «Грузия», «Грузинское слово», “Gələcək”, “Qardaş qayğısı”, Rusiya bolşeviklərinin mərkəzi orqanı «Правда», həmçinin Türkiyənin “Yeni gün”, “Sabah”, “Tan”, “Təfsiri – Əfkar” qəzetlərində Qafqaz İslam Ordusunun, bölgədə hərbi vəziyyət haqqında məlumatlar da təhlilə cəlb olunmuşdur.

Əlbəttə, nəzərə almaq lazımdır ki, hər hansı mətbu orqan mövcud proseslərə qiymət verərkən birinci növbədə təmsil etdiyi siyasi qüvvənin mənafeələrindən çıxış edirdi. Buna görə də qəzetlərdə gedən müxtəlif məlumatlar və şərhlər digər mənbələrin, birinci növbədə arxiv sənədlərin məlumatları ilə tutuşdurulmuşdur. Bu məqsədlə ARDA-nın 970, 894, 895, 2898, ARPIİSSA-nın 275, 276, 303 fondlarındakı sənədlər, eləcə də müvafiq ədəbiyyatdakı faktlar geniş təhlil edilib, müqayisələr aparılmışdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin əsas məqsədi Azərbaycan dövlətçiliyinin və ərazi bütövlüyünün təmin olunmasında müstəsna xidmətləri olan Qafqaz İslam Ordusunun formalaşması, fəaliyyəti və ləğvi proseslərinin, 1918-ci ilin may-noyabr ayları ərzində Azərbaycanda hərbi-siyasi şəraitin müxtəlif ideya istiqamətli mətbuat orqanlarında əksinin tarixi-elmi təhlilini

---

²¹ Azərbaycanda sosialist inqilabının qələbəsi uğrunda bolşeviklərin mübarizəsi. Sənədlər və materiallar. 1917-1920-ci illər. B., 1960; Böyük Oktyabr və Azərbaycanda sovet hakimiyyəti uğrunda mübarizə. B., EA nəşri, 1958; Большевики в борьбе за победу Советской власти в Азербайджане Документы и материалы. 1917-1918. Баку, АзГос.Изд. 1957; Директивы командования фронтов Красной Армии. 1917-1920 гг. Сборник документов в 4-ех томах. М., Воениздат, 1979. Документы внешней политики СССР, т.1, 1917-1918 гг., М., Госполитиздат, 1957.

verməkdən ibarətdir. Bu məqsədlə həmin dövrdə nəşr olunan bütün qəzetlər dərinəndən araşdırılmış və hadisələrin real mənzərəsini yaratmağa cəhd göstərilmişdir.

Problemin daha ətraflı öyrənilməsi üçün müəllif tərəfindən aşağıdakı məsələlərin öyrənilməsinə diqqət yetirilmişdir:

- araşdırılan dövrdə Azərbaycanda mövcud olmuş mətbu orqanların ümumi vəziyyətini təhlil etmək, onların ideya istiqamətlərini, siyasi baxışlarını müəyyənləşdirmək;

- AXC-nin elan edilməsindən sonra Azərbaycanda yaranmış siyasi-hərbi şəraitin müxtəlif mətbu orqanlarında əksini izləmək;

- ilk türk qoşun hissələrinin Azərbaycana gəlməsi, Azərbaycan-Türkiyə hərbi əməkdaşlığının təşəkkül tapması, Qafqaz İslam Ordusunun yaranması ilə bağlı mətbuat materiallarının statistikasını aparmaq, məzmununu təhlil etmək;

- Bakı Sovetinin rüporu olan nəşrlərin («Бакинский рабочий», «Известия Бакинского Совета») bolşevikyönlü “Hümmət”, eserlərin “Əkinçi” və “Bakı Ətrafı Əsgər və Matros Şurasının Əxbarı” qəzetlərinin Qafqaz İslam Ordusu ilə Bakı Sovetinin erməni-bolşevik hərbi qüvvələri arasında gedən hərbi əməliyyatlar barədə verdikləri məlumatları öyrənmək və onların real vəziyyətin təsvirində güddükləri siyasi maraqları müəyyənləşdirmək;

- bu məsələ ilə bağlı daşnak, eser, kadet və digər siyasi yönümlü qəzetlərin mövqeyini təhlil etmək, onların antiazərbaycan siyasətinin əsas səciyyəvi xüsusiyyətlərini açıb göstərmək;

- Azərbaycan milli hərbi qüvvələrinin, hərbiçilərin, könüllülərin Qafqaz İslam Ordusuna qatılması məsələsinə bolşevik, daşnak və mərkəzi rus mətbuatının yanaşmasını açıb göstərmək;

- Qafqaz İslam Ordusunun Bakıya doğru istiqlal hərəkətini milli qəzetlərdə, o cümlədən, “Azərbaycan”, “İstiqlal”, “Açıq söz”, “Bəsirət” qəzetlərində, eləcə də digər mətbu orqanlarda əks etdirən materialları təhlil etmək;

- cəbhədə baş verən döyüşlərə müxtəlif mətbu orqanların siyasi baxışları arasında paralellər aparmaq, onların müqayisəli təhlilini vermək;

- Qafqaz İslam Ordusunun hücumlarının genişləndiyi şəraitdə Bakıdakı hərbi-siyasi böhranın bolşevik-daşnak qüvvələrinin maraqlarını müdafiə edən qəzetlərdə əksini işıqlandırmaq;

- Azərbaycan milli hökuməti ilə yanaşı, Azərbaycan könüllülərinin, xalqın ziyalı zümərəsinin Qafqaz İslam Ordusunun formalaş-

masında rolunu və erməni-bolşevik vəhşətlərinə qarşı birləşərək vahid cinahda mübarizəsini işıqlandırmaq;

- döyüş əməliyyatları zamanı Qafqaz İslam Ordusu və milli hökumətin dözümlü etnik-dini siyasətini müxtəlif mətbuat orqanlarında necə işıqlandırılmasını müəyyənləşdirmək;

- Türkiyə dövlətinin və xalqının Azərbaycan xalqı üçün etdiyi fədakarlıq və qardaş köməyinin Türkiyə mətbuatı əsasında təhlili;

- Qafqaz İslam Ordusunun Şimali Qafqaz və Dağıstan hərəkətinin qəzet səhifələrində işıqlandırılması məsələsinə qiymət vermək, Rusiya, Türkiyə, Gürcüstan mətbuatında bu məsələ ilə bağlı məlumatları təhlil etmək;

- Bakının azad edilməsindən sonra milli mətbuatın bərpası, hərbi hərəkət dövrünün dövlət quruculuğu hərəkətinə çevrilməsi, Türkiyə-Azərbaycan mədəni yaxınlaşmasının mətbuat səhifələrində işıqlandırılmasına diqqət yetirmək;

- Bakının azad edilməsi ərəfəsində qəzet materialları, xülasələri əsasında beynəlxalq şəraiti müəyyənləşdirmək və müxtəlif dövlətlərin Azərbaycanda cərəyan edən proseslərlə bağlı mövqeyini öyrənmək;

- Qafqaz İslam Ordusunun ləğvinə gətirib çıxarmış hərbi-siyasi şəraiti, ordunun Azərbaycanı tərk etməsi ilə bağlı məsələyə müxtəlif mətbu orqanların münasibətini müəyyənləşdirmək.

Dissertasiya işinin metodoloji əsası. Mövzunun hərtərəfli araşdırılması üçün tarix elminin əsas metodoloji prinsipləri: obyektivlik, analiz-sintez, faktların müqayisəli təhlili prinsiplərindən istifadə edilmiş, obyektiv nəticələr çıxarmaq üçün konkret tarixi yanaşma, hadisə və proseslər arasında məntiqi əlaqə metodu tətbiq edilmiş, istifadə olunmuş mənbə, sənəd və ədəbiyyatdakı faktlar müqayisə edilərək ümumiləşdirilmiş və obyektiv tarixi mənzərə yaradılmasına cəhd göstərilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Təqdim olunan dissertasiya 1918-ci ilin may ayının sonlarından 1918-ci ilin dekabrınadək Azərbaycanın istiqlal savaşında bolşevik-daşnak və ingilis hərbi birləşmələrinə qarşı müharibə aparmış Qafqaz İslam Ordusu hərəkətini dövrü mətbuatın materialları əsasında təhlil edən ilk elmi tədqiqat əsəridir.

- tədqiqatda Qafqaz İslam Ordusu hərəkətinə Türkiyə-Azərbaycan hərbi əməkdaşlığı və orta q tarixi rəqursundan yanaşaraq, xalqımızın bu şanlı tarix səhifəsi mətbuat materialları əsasında araşdırılmış, problemin tarixşünaslığı yeni faktlarla, yanaşmalarla, nəzəri mülahizələrlə zənginləşdirilmişdir. Dissertasiyada o dövrün

mətbu orqanlarında Qafqaz İslam Ordusu ilə bağlı əksər materiallar diqqətlə araşdırılmış və aşağıdakı nəticələr əldə olunmuşdur:

- Azərbaycan milli hərbi qüvvələrindən, türk ordusunun nizami hərbi hissələrindən və Azərbaycan könüllülərindən təşkil edilən Qafqaz İslam Ordusunun fəaliyyəti Azərbaycan xalqının istiqlal arzusunun nəticəsi idi;

- Qafqaz İslam Ordusunun Cənubi Qafqazda apardığı uğurlu döyüş əməliyyatları Türkiyə-Azərbaycan hərbi əməkdaşlığının ən mühüm tarixi faktıdır;

- Azərbaycan xalqı ordu ilə birlikdə bu mübarizənin fəal iştirakçısına çevrilmişdir;

- qələbənin əldə olunmasında Azərbaycan könüllüləri böyük fədakarlıqlar göstərmişlər;

- Qafqaz İslam Ordusu komandanlığı və Azərbaycan hökuməti milli ordu quruculuğu prosesində vahid hərbi strategiyaya üstünlük verirdilər;

- Bakı nefti uğrunda diplomatik mübarizə aparan Sovet Rusiyası, Almaniyə və İngiltərənin siyasəti Qafqaz İslam Ordusunun hərbi uğurları nəticəsində iflasa uğradı;

- Azərbaycan hökumətinin dünyəvi və demokratik dövlət qurmaq əzmi dözümlü etnik siyasətə ciddi əsaslar yaratdı;

- Qafqaz İslam Ordusu hərəkatı türk dünyasının hərbi-siyasi birliyinin ən mühüm tarixi faktıdır;

- bolşevik və daşnak mətbuatının ordu komandanlığı ilə Azərbaycan milli hakimiyyəti arasında ixtilafın olması haqda formalaşdırdıqları rəylər obyektivlikdən çox uzaqdır;

- Qafqaz İslam Ordusunun Qarabağ hərəkatı 22 ildən artıqdır ki, beynəlxalq danışıqların müzakirə mövzusu olan Dağlıq Qarabağ probleminin həlli üçün tarixi fakt olaraq açar rolunu oynaya bilər;

- ən nəhayət, Qafqaz İslam Ordusu hərəkatına emosional baxışlardan azad, yeni elmi tarixi münasibət formalaşdırılmalıdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat işində toplanılmış dövrün çoxsaylı qəzet materialları, elmi ədəbiyyat və arxiv sənədləri, əldə edilmiş elmi nəticələr və irəli sürülən təkliflər problemə yeni yanaşma prizmasından böyük maraq doğurur. Dissertant problemin bütün tərəflərini araşdırdığını iddia etmir. Təqdim olunan tədqiqat işi 1918-ci ilin may ayından həmin ilin dekabrınadək Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda bolşevik-daşnak və ingilis hərbi birləşmələrinə qarşı Qafqaz İslam Ordusunun apardığı

mübarizə Cümhuriyyət dövrü tədqiqatçılarının elmi araşdırmalarında, Azərbaycan tarixinə dair dərs vəsaitlərində, hərbi məktəblərdə, ali məktəb tələbələrinin kurs və buraxılış, magistrantların dissertasiya işlərinin yazılmasında istifadə olunma bilər. Müəllif əsər üzərində işləyərkən təkcə problemin öyrənilməsi və faktiki materialların toplanması ilə kifayətlənməmiş, eyni zamanda həmin faktları və sənədləri hərtərəfli və dərinlən təhlil etməyə, onları ümumiləşdirməyə, aralarındakı əlaqə və ziddiyyətləri aşkara çıxarmağa, hadisələrin əsl mahiyyətini açmağa çalışmışdır.

Qafqaz İslam Ordusu hərəkəti təkcə hərbi deyil, türk dünyasının birliyi ideyasına xidmət etdiyindən bu gün də böyük əhəmiyyət kəsb edir və gənclərin milli vətənpərvərlik tərbiyəsində mühüm vasitə ola bilər.

Dissertasiya işinin aprobasiyası. Dissertasiya işinin mövzusu Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixi şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Müəllifin dissertasiyasının məzmununu kitablarında və elmi məqalələrində öz əksini tapmışdır. Müəllif tədqiqatın əsas müddəaları ilə bağlı müxtəlif elmi konfrans və seminarlarda çıxış etmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, yeddi yarımfəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

II. DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın girişində müraciət olunmuş mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tarixi-xronoloji çərçivəsi göstərilir, mövzunun öyrənilmə dərəcəsi araşdırılır, araşdırmanın məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilir, mənbə bazası təhlil edilir, nəzər-metodoloji bazasının icmalı verilir. Girişdə, həmçinin, əldə olunan elmi yeniliklər verilir, tədqiqatın elmi-nəzəri və praktik əhəmiyyəti qeyd edilir, tədqiq olunması və quruluşu haqqında məlumat verilir.

“Qafqaz İslam Ordusu hərəkətinin ilkin mərhələsi mətbuat səhifələrində (iyun-iyul 1918-ci il)” adlanan birinci fəsil iki yarımfəsildən ibarətdir. Birinci yarımfəsil **“Qafqaz İslam Ordusunun yaranması və onun ilk döyüş sınaqları”** adlanır. 1918-ci ilin yazında Bakı Sovetinin bolşevik-daşnak qüvvələri tərəfindən Bakıda və Bakı, Gəncə, İrəvan quberniyalarında, eləcə də Türkiyənin şimal-şərq əyalətlərində erməni qüvvələrinin vəhşilikləri Seymin Azərbaycan fraksiyasına Cənubi Qafqaz dövlətinin Osmanlı imperiyası ilə

münasibətlərdə birmənalı mövqə tutmasına vadar edirdi. Lakin nə Seymin 1918-ci ilin aprelində 22-də Cənubi Qafqazın müstəqilliyini elan etməsi, nə də Türkiyə ilə danışıqlara başlanması haqqında qərarı regiondakı etnik münaqişələrin qarşısını almadı, əksinə türk-müsəlman əhalisinə qarşı erməni terrorunun yeni, daha gərgin mərhələsi başladı. 1918-ci ilin iyunun 4-də Batumda Osmanlı İmperiyası ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti arasında bağlanmış dostluq müqaviləsinin IV bəndi iki dövlət arasında hərbi əməkdaşlığın hüquqi əsası oldu. Həmin maddəyə görə, Osmanlı hökuməti Azərbaycana hərbi yardım göstərməyi öz öhdəsinə götürürdü. Bununla da Azərbaycan Bakının azad edilməsi, Qarabağın erməni təcavüzündən qorunması və son nəticədə ölkənin ərazi bütövlüyünün bərqərar edilməsi üçün hüquqi-diplomatik bazaya malik oldu. Batum müqaviləsi imzalanandan dərhal sonra Azərbaycan nümayəndə heyəti müqavilənin IV bəndinə əsaslanaraq Türkiyəyə hərbi yardım üçün müraciət etdi və müsbət cavab aldı²² Qafqaz İslam Ordusunun yaradılmasını şərtləndirən səbəblərə, ordunun Gəncəyə gəlişinə, erməni silahlı dəstələrinin zərərsizləşdirilməsi məsələlərinə mətbuat orqanları mənsub olduqları siyasi qüvvənin maraqları və özlərinin ideya siyasi istiqaməti kontekstindən yanaşırdılar. Bu baxımdan bolşevik nəşrlərin və Gürcüstanda çıxan menşevik qəzetlərinin mövqeyi açıq antitürk səciyyə daşıyır, türk qoşunlarının Qafqaza gəlişini şərtləndirən amillər arxa planda qalırdı. Buna görə əsil vəziyyət haqqında həqiqətlərin geniş kütləyə və beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılmasının zəruriliyini başa düşən Azərbaycan hökuməti bu məqsədlə özünün mətbuat siyasətini formalaşdırmaq və mətbu orqanlar təsis etmək qərarına gəldi. Lakin baş verən proseslər haqqında yenə də əsas məlumat mənbəyi antiAzərbaycan və antitürk mövqelərdən çıxış edən nəşrlər olaraq qalırdı.

“Qafqaz İslam Ordusu ilə Bakı Sovetinin silahlı qüvvələri arasında hərbi əməliyyatlara dair mətbuat xəbərləri” adlanan ikinci yarım fəsil 1918-ci ilin martında və aprelində türk-müsəlman əhalisinin soyqırımına məruz qoyduqdan və “Bakıda və rayonlarında hakimiyyətə tam yiyələndikdən”²³ sonra Bakı Sovetinin bolşevik-daşnak güruhu Azərbaycanın və bütün Qafqazın ərazisini ələ

---

²² Rəfiyev X. Böyük Oktyabr və bolşevik mətbuatı. B., Azərneşr, 1987, 223 s.; Akdes Nemet Kurat. Türkiyə və Rusiya, Ankara KBY, 1990.

²³ Известия Совета Рабочих, Красноармейских, Матросских и Крестьянских депутатов Бакинского района («Известия Бакинского Совета») 1 мая 1918 г.

keçirilməsini əsas strateji vəzifə kimi müəyyənləşdirməsindən, bunun üçün isə əvvəlcə Gəncəni tutmaq, sonra isə Tiflislə hücum etmək planlarından bəhs edir.

XKS-nin lideri S.Şaumyan açıq şəkildə bildirdi: “Gəncəyə tələsmək lazımdır ki, orada və digər yerlərdə ermənilər üsyana qalxsınlar. Əgər bu üsyan baş verməsə və türklər Gürcüstanı və Tiflisi əllərində saxlasalar, onda biz tamamilə təcrid olunacağıq və yalnız Abşeron yarımadasını müdafiə etməli olacağıq”²⁴. İlk döyüşlərin Qırmızı Ordu üçün uğurla nəticələnməsi bolşevik-daşnak qüvvələrini xeyli ruhlandırmışdı. Bunu döyüşlərin ilk mərhələsində cəbhə xəbərlərini yayan bolşevik, daşnak mətbuat orqanlarının materialları və Şaumyanın, Korqanovun və başqalarının Moskvaya göndərdikləri teleqramların məzmunu da göstərirdi. Məsələn, Korqanovun Sıgırlıdan Bakıya göndərdiyi teleqramda türklərin itki verərək tələsik geri çikildiyi, qırmızı ordu əsgərlərinin əhalisinin sıx və inamlı olduğu bildirilird²⁵. Eyni ruhlu teleqramlar Stalinə və Leninə də göndərilmişdi.

Dissertasiyanın **“Qafqaz İslam Ordusunun Bakı hərəkəti dövrü mətbuatda (avqust – 15 sentyabr 1918-ci il)”** adlanan ikinci fəsil üç yarım fəsildən ibarətdir. İkinci fəslinin birinci yarımbölməsi **“Xalq Komissarları Sovetinin süqutundan sonra Bakıda hərbi siyasi vəziyyət”** adlanır. Yeni qurumun ömrü avqust ayının 1-dən sentyabr ayının 15-dək davam etdi. Birinci Dünya müharibəsinin sonlarına yaxın yaradılan, ömrü bir ay on beş gün olan bu oyuncaq hakimiyyət daha çox ingilislərin Bakıya dəvət edilməsi və ingilis, bolşevik-daşnak qüvvələrinin Qafqaz İslam Ordusu qarşısında duruş gətirə bilməmələri ilə tarixə düşdü²⁶.

Bu dövr Azərbaycanda öz iqtisadi-siyasi maraqlarını təmin etməyə çalışan İngiltərənin Türkiyə və Azərbaycan dövlətlərinin hərbi koalisiyasından yaranmış Qafqaz İslam Ordusu arasında savaş dövrü idi.

“Mərkəzi Xəzər Diktaturası”na Qiçenkin, Tyuşkov, Buşev, Lemleyin, Yermakov, Umanski və esərlərdən Velunts, menşeviklərdən Sadovski, Ayolla, daşnaklardan Arekelyan və Məlik Yolçuyan daxil idilər.

²⁴ Шаумян С.Г. Избранные произведения. II том, Б., Азернешр, 1978

²⁵ «Бакинский рабочий», 15 июня 1918 г.

²⁶ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Ensiklopediyası 2 cildə, II cild, B., «Lider nəşriyyatı», 2004

Azərbaycanda bolşevik ideologiyasının ən böyük təbliğat rупoru olan «Бакинский рабочий» qəzeti avqustun 11-də son sayını çap etdi. Qəzetin bu sayında S.Şaumyanın Mərkəzi Xəzər Diktaturasına qarşı “Yeni hakimiyyətin siması” və “Şərəfsiz böhtançılar” məqalələri dərc olundu. Həmin məqalələrdə Şaumyan daşnak Məlik- Yolçuyanı, menşevik Sadovskini Bakı proletariatını aldararaq Sovet Rusiyası əleyhinə təxribatda günahlandırır, yeni hakimiyyəti simasızlıqda ittiham edirdi²⁷.

Qafqaz İslam Ordusu komandanlığı bolşevik-daşnak hərbi birliklərindən əziyyət çəkən, yurd-yuvasından didərgin düşüb kəndlərə sığınan Bakı əhalisinə məktubla müraciəti xalqın sevincinə səbəb oldu. Bakı kəndlərinin əhalisi partizan dəstələri düzəldərək düşməne qarşı döyüşdü.

İkinci fəslinin birinci yarım bölməsi **“Bakı uğurunda Azərbaycanın milli qüvvələrinin Qafqaz İslam Ordusu ilə birgə mübarizəsi”** adlanır və bu yarım fəsilə qəzet materiallarının təhlili aparılır. General Denstervilin komandanlığı altında avqust ayının 2-dən etibarən Bakıya gəlmiş ingilis hərbi hissələri ilə möhkəmləndirilmiş “Sentrokaspi”nin hərbi qüvvələri, habelə pərakəndə vəziyyətdə olmasına baxmayaraq Bakı kommunasının hərbi birləşmələri Qafqaz İslam Ordusunun hücumunun qarşısını müvəqqəti ala bildi. Gəncədən Bakıyadək uzun və ağır döyüş yolu keçmiş türk-Azərbaycan hərbi qüvvələrinin yorğunluğu, hərbi sursatın və canlı itkilərin vaxtında bərpa edilməməsi qarşı tərəfin müqavimət gücünü artırdı.

Bakının azad edilməsini uğurla başa çatdırmaq üçün 5 avqust döyüşünün nəticələri Qafqaz İslam Ordusu komandanı Nuri paşa, əlahiddə Azərbaycan korpusunun komandanı Əliəğa Şıxlinski və onların rəhbərlik etdiyi hərbi komandanlar tərəfindən ciddi təhlil olundu. Ordu hissələrinin və Azərbaycan xalqının iradəsinin reallaşdırılması, qüvvələrin düzgün istiqamətləndirilməsi üçün zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi planlaşdırıldı. Bakı kəndlərinin müqavimətindən yararlanmaq, yerli əhalidən düşməne qarşı kəşfiyyət məlumatları əldə etmək, kiçik qruplar halında partizan dəstələrinin yaradılması nəzərdə tutulan və reallaşdırılması real olan tədbirlər sırasında idi. “Döyüşlərin bu mərhələsində əsgəri birlikləri Bakı ətrafına toplamaq üçün dəmiryolu nəqliyyatı əhəmiyyət kəsb etmişdi. Nəqliyyatın müntəzəm hərəkəti üçün Yevlax, Kürdəmir və Hacıqabul

---

²⁷ «Бакинский рабочий», 11 августа 1918 г.

stansiyalarının hər birinə rus dilində bilən yerli əhalidən bir nəfərini verilməsi lazım gəlirdi ki, ciddi tədbirlər sayəsində bu problem də həllini tapdı”²⁸. Qafqaz İslam Ordusunun şəhər ətrafında mövqə tutmasından sonra belə daşnaklar dinc müsəlmanlara qarşı qətləmlərini davam etdirirdi. Müsəlman evləri qarət olunur, Bakı ətrafı kəndlərə hücum edir, silahsız mülki insanlar qətlə yetirilirdi. Bolşeviklərlə eyni platformada çıxış edən müsəlman sosialistlərinin mətbu orqanı «Hümmət» qəzeti də şəhər və şəhər ətrafında yaşayan azərbaycanlıların təzyiqlə altında olduqlarını yazır, qətləmlərin sisteməlik hal aldığına kəskin reaksiya verdi və Fatmayı kəndində yaşanan soyqırımı faktlarını diqqətə çatdırırdı²⁹. Avqustun 5-dən sonra Qafqaz İslam Ordusunun döyüş əməliyyatlarında Bakı və ətraf kəndlərdə yaşayan əhalinin iştirakı daşnak mətbuatının əsas müzakirə mövzusunə çevrildi. Türk-müsəlman əhalinin ciddi dəstəyini görənlər Qafqaz İslam Ordusu komandanlığı yerli əhalinin dəstəyindən yətinəcə yararlına bildi. Bu onun nəticəsi idi ki, xalq istiqlal uğrunda ordu ilə birləşmə vahid cəhətdə mübarizə aparırdı.

“Azərbaycan paytaxtının azad edilməsi” adlanan ikinci fəslin üçüncü yarımfəslində Daşnaksutyun Partiyasının və Erməni Milli Şurasının dəstələrinin paytaxtdan çıxarılmasından bəhs edir. Sentyabrın 14-dən 15-nə keçən gecə “Mərkəzi Xəzər Diktaturası” gərgin şəraitdə öz axıncı iclasını keçirdi və toplantıya şəhər nümayəndələrindən bir neçə nəfər, o cümlədən keçmiş şəhər sədri P.F.İlyuşkin, A.K.Leventoviç də dəvət almışdı. İclasda şəhərin təslimi haqda qərar qəbul olundu³⁰. Bütün bunlara baxmayaraq ingilis hərbiçiləri, Daşnaksutyun Partiyasının və Erməni Milli Şurasının dəstələri döyüşləri davam etdirirdi³¹. Qafqaz İslam Ordusunun Bakını tezliklə azad edəcəyini yətinləşdirən düşmənlər qüvvələr şəhərdə müsəlmanların evlərinə daxil olaraq, onları qarət edir, qətlə yetirirdilər. Bütün bu qanlı hadisələrə baxmayaraq Bakı 1918-ci ilin sentyabrın 15-də öz sahiblərinə qaytarıldı.

Azərbaycanın öz paytaxtına qovuşması müstəqil dövlətçilik tarixinin bərpasının yeni bir mərhələsinin başlanğıcı oldu. İstiqlalın qorunması və ərazi bütövlüyünün təmini milli mətbuatın, xüsusən iki dildə nəşr olunan “Azərbaycan” qəzetinin əsas istiqaməti idi və

²⁸ Rustü T. Qafqaz İslam Ordusu Bakı yollarında. B., 2008

²⁹ «Hümmət» qəzeti, 25 iyul 1918-ci il.

³⁰ «Грузия» (газ.), 3 октября 1918 г.

³¹ Денстервилл. Британский империализм в Баку и в Персии. 1917-1918 гг., Тифлис, 1925

müstəqilliyin dünya dövlətləri tərəfindən tanınması yönündə fəal iş aparıldı. “Azərbaycan” qəzeti ilə yanaşı, “Açıq söz”, “Bəsirət”, «Каспий» qəzetləri, yenicə nəşrə başlayan “Şeypur” jurnalı müstəqilliyin əleyhinə təbliğat apararlara sərt cavablar verir, dövlətçiliyin möhkəmlənməsinə öz töhfələrini verirdilər. Qarşıda isə ən mühüm vəzifə kimi Qarabağın daşnaklardan təmizlənməsi dururdu.

Dissertasiyanın üçüncü fəslı **“Qafqaz İslam Ordusu hərəkətinin son mərhələsi mətbuat səhifələrində (15 sentyabr – dekabr 1918-ci il)”** iki yarım fəslə bölünmüşdür. Birinci yarım fəsil **“Qarabağda erməni separatizmi ilə mübarizə”** adlanır. Sentyabrın 15-də Bakını ingilis-daşnak birləşmələrindən azad edəndən sonra Azərbaycan milli hökuməti və Qafqaz İslam Ordusunun qarşısında ərazi bütövlüyünün təmini, ermənilər tərəfindən Qarabağda, Zəngəzurda və Qazaxın dağlıq ərazilərində yerli türk-müsəlman əhaliyə qarşı törədilən soyqırımı dayandırmaq mühüm bir vəzifə olaraq qalırdı. Erməni silahlı birləşmələri Azərbaycanın tarixi torpaqlarını Ermənistanı birləşdirmək üçün yerli əhaliyə qarşı hərbi əməliyyatlar aparır, bölgədə vəziyyəti kəskinləşdirirdilər. Vəziyyətin gərginliyinə diqqət çəkən “Azərbaycan” qəzeti bu barədə yazırdı: “Qarabağ erməniləri Andranikin fəlakətli avantürasına uyub, ingilislərin qızıl puluna aldanıb, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə təhlükə törədirlər”³². Türkiyə təbəəsi Andranik 6 min qoşun hissəsinə rəhbərlik edir, tək Qarabağda, Zəngəzurda, Naxçıvanda deyil, Cənubi Azərbaycanda da qırğınlarda iştirak edirdi. Xoyda olan türk qoşunlarına qarşı döyüşlərdə məğlub olan Andranik 1918-ci ilin iyunun 22-də Culfa və Naxçıvan ətrafına çəkilib, yerli xalqa qarşı soyqırım siyasətini davam etdirirdi. Bu barədə «Знамя труда» qəzetində Andranik “Qarabağ hadisələri” adlı məqaləsində malik olduğu 6 minlik qoşun hissələrinin Cənubi Azərbaycanda Urmiya gölü ətrafında formalaşmış 4 erməni batalyonunun təşkil etdiyini, sonradan isə onun çağırışı ilə bu silahlı birləşmələrə qoşulan türkiyəli ermənilərdən ibarət olduğunu yazır³³. 8 oktyabr 1918-ci ildə 1-ci Azərbaycan diviziyasının Ağdama toplanmasıyla başlanan Qarabağ hərəkətinin ömrü bir ay çəkdi, bu hərəkət noyabrın 8-də komandanlığın azərbaycanlı general Yusifova keçməsiylə sona çatdı.

Fəslin üçüncü yarımbaşlığı **“Mudros barışıqından sonrakı**

³² «Azərbaycan» qəzeti, 15 sentyabr 1918-ci il.

³³ «Знамя труда», 10 декабря 1918 г.

hərbi-siyasi vəziyyət. Qafqaz İslam Ordusunun ləğvi” adlanır. Birinci Dünya müharibəsinin sonu və Türkiyənin bu müharibədə məğlubiyyəti Azərbaycanın ərazi bütövlüyü və istiqlalı üçün növbəti çətinliklər yaratdı. Noyabrın 3-də rəsmi şəkildə elan edilən və mətbuatda geniş izahlara yol açan Mudros müqaviləsinin şərtlərinə görə, müttəfiqlər Bakıya daxil olmalı idi. “Azərbaycan” qəzeti “müttəfiqlərin Türkiyə ilə etdikləri müharibə şərti 31 oktyabr 1918-ci il saat 12-dən qanuni güc alır” deyərək barış şərtlərini çap etdi. Sazişin 11-ci bəndinə görə, Türkiyə əsgərləri İranın şimal-qərbindən çəkilməli, Zaqafqazıyanı boşaltmalıdır³⁴. Sazişdə əksini tapan müddəaları Azərbaycanın müstəqilliyinə vurulan zərbə kimi qiymətləndirən Azərbaycanın fəvqəladə səlahiyyətli nümayəndəsi Ə.M.Topçubaşov Türkiyə tərəfinə bu barədə nota verdi³⁵. Yaranmış yeni gərgin siyasi hərbi situasiyaya baxmayaraq Azərbaycan xalqı vaxtı ilə türk ordusunu böyük hərarətlə qarşıladığı kimi dərin hörmətlə də yola saldılar. 1918-ci ilin noyabrın 10-da Bakıda “Yay kulubu”nda Azərbaycan hökuməti Qafqaz İslam Ordusu şərəfinə ziyafət verdi. Bundan sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Osmanlı dövləti arasında yeni bir dövlətlərarası münasibətlər mərhələsi başladı. Türklük şüurunun dirçəldilməsində, Türkiyə ilə siyasi, mədəni əlaqələrin güclənməsində müxtəlif ədəbi-mədəni təsisatlar, mətbu orqanları mühüm rol oynadı. 1918-ci ildə təsis olunan “Türk ocağı” cəmiyyəti Osmanlı türkləri ilə Azərbaycan türklərini bir-birinə tanımaq üçün müxtəlif mədəni-ədəbi tədbirlər həyata keçirdi³⁶.

Türk ədəbiyyatına, mədəniyyətinə marağın güclənməsi mətbuatda da özünü göstərirdi. Bütün bunlar Qafqaz İslam Ordusunun iki dost xalq arasında qoyduğu möhkəm təməlin əsasında inkişaf edirdi.

“**Nəticə**” hissəsində dissertasiya işinin məqsəd və vəzifələrindən irəli gələn ümumiləşdirmələr aparılıb, tədqiqat prosesində əldə olunan nəticələr verilib, yeni elmi fikir və təkliflər öz əksini tapıbdır.

---

³⁴ «Azərbaycan» qəzeti, 19 noyabr 1918-ci il

³⁵ Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi (ARDA), f.970

³⁶ «Azərbaycan» qəzeti, 25 oktyabr 1918-ci il

**Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin nəşr olunmuş aşağıdakı
monoqrafiya və məqalələrində öz əksini tapmışdır.**

Monoqrafiyalar

1. Azərbaycan mətbuatı tarixi (1875-1920) I cild, Bakı, 2009. s. 320
2. Azərbaycan mətbuatı tarixi (1920-1990) II cild, Bakı, 2010. s.296
3. Nargin: Sarıkamış-Kafkas Cephəsi Esirlerinin Dramı”, İstanbul, 2013. s.128
4. Azərbaycan savaşı 1917-1918, Bakı, 2012. s.142
5. 31 Mart soyqırımı 1918-1920-ci illər mətbuatında, Bakı, 2011, s.98
6. Hocalı'da Türk Soyqırımı. İstanbul, 2005, s.159.

Məqalələr

1. Bakının azad olunmasında Azərbaycan könüllülərinin və əhalinin iştirakı. AMEA Tarix İnstitutunun elmi əsərləri. Bakı 2008, cild 24, s. 33-42.
2. Kafqaz İslam ordusunda azərbaycanlı gönüllülər. Tarih kültür dergisi. 2008, s. 19-24.
3. Cümhuriyyət dövrü və mətbuatında Qafqaz İslam ordusu. Qafqaz Universiteti, Qafqaz Araşdırmaları İnstitutu Nəşriyyatı. Bakı 2008, s. 523-530.
4. Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycanın Milli və dini azlıqlara münasibəti. Dirçəliş, Bakı, 2010, cild 141-142, s. 374 – 378.
5. Cümhuriyyət dönemi başında Kafqaz İslam ordusu. “Kafqaz İslam ordusu ve Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin oluşumu” Erzurum, 2012, s.496-501.
6. Milli mətbuatı tariximizdə 31 mart soyqırımı (1918 -1920-ci illər). AMEA Tarix İnstitutunun elmi əsərləri. Bakı 2015, cild 52,53,54,55 (“Azərbaycan və Şərqi Anadoluda Türk – müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımları (1914 -1920)” mövzusunda həsr olunmuş II beynəlxalq konfrans), s.272-276
7. Caucasus Islamic army in the Turkish press (1918 -1920 years). Гілея. Науковий вісник. Випуск 70 (№3), Киев, 2015, s. 156-158.

**THE CAUCASUS ISLAMIC ARMY IN THE PRINTED MEDIA OF
THE REPUBLIC PERIOD
SUMMARY**

The dissertation work involved in scientific research based on the 1918-1920s press materials covers an important period of the Motherland history. Based on the press of Azerbaijan, Turkey, Russia, Georgia, Europe and Western countries through the scientific and methodological approach for the first time was made comparative analysis of the movement of the Caucasus Islamic Army.

In chapter I called “The initial phase of the movement of the Caucasus Islamic Army in press pages (June-July 1918)” the factors conditioning the Republic of Turkey's military assistance to Azerbaijan Democratic Republic, rendering harmless the Armenian-Bolshevik forces of Turkish army together with national military forces and the volunteers of Azerbaijan, and the initial stage of military operations are investigated. In this chapter of the dissertation the references are made mainly to the Bolshevik, socialist revolutionary and Dashnak media. Though destroy of native media organizations from 31 March 1918 until April 2 by the Bolshevik-Dashnak forces created problems for the investigation of this period, the author has filled the gap making references to Turkish, Russian and Georgian media.

Chapter II of the dissertation called as “The Baku period of the Caucasus Islamic Army's movement in the periodical press (August - September 15, 1918)” covers the period of the liberation of Baku from Bolshevik-Dashnak and British military detachments. In this chapter of the work mainly is spoken about the political-publicistic and informational data of the native-language media standing in the national position and the comparative analyses of the positions of the media- mouthpiece of ideas for oppositional political-military forces. Based on the newspaper materials the attitude of Turkish media to the Caucasus Islamic Army and the People's Republic of Azerbaijan has been analyzed scientifically and comparatively.

Chapter III of the dissertation is called “The last phase of the movement of the Caucasian Islamic Army in the pages of printed media (15 September - December 1918)”. In this chapter based on the facts have been analyzed comprehensively the re-launching of the national press, the attitude of Turkish and Georgian press to independence of the Republic of Azerbaijan, and the next stage of the country for territorial integrity - the liberation of Nagorno-Karabakh.

КАВКАЗСКАЯ ИСЛАМСКАЯ АРМИЯ В ПЕРИОДИЧЕСКОЙ ПЕЧАТИ ДЖУМХУРИЯТА

(Азербайджанской Демократической Республики)

РЕЗЮМЕ

Диссертационная работа, в которой был проведен научный анализ, охватывает важный период истории нашей Родины написана на основании материалов периодической печати 1918-1920 годов. На основе материалов прессы, опубликованных в Азербайджане, Турции, России, Грузии, Европе и странах запада, впервые был применен научно-методологический подход к изучению движения Кавказской Исламской Армии и проведен сравнительный анализ.

В первой главе, озаглавленной «Начальный этап движения Кавказской Исламской Армии на страницах печати (июнь-июль 1918 года)» были изучены факторы, обуславливающие военную помощь оказанную Турцией Азербайджанской Республике; начальный этап обезвреживания армянских большевистских группировок турецкой армией совместно с национальными военными силами и добровольцами из Азербайджана, а также другие военные операции. В этой главе научной работы в основном приводятся ссылки на большевистскую, эсеровскую и дашнакскую прессу. Выведение из строя большевистскими дашнакскими группировками органов печати на родном (азербайджанском) языке в период с 31 марта по 2 апреля 1918 года создаёт трудности для исследования этого периода; и для восполнения этого пробела автор ссылается на прессу Турции, России и Грузии.

Вторая глава диссертации, озаглавленная «Бакинское движение Кавказской Исламской Армии на страницах прессы (август-15 сентября 1918 года)» охватывает период освобождения Баку от большевистско-дашнакских и английских военных группировок. В этой главе научной работы отдаётся предпочтение сравнительному анализу политических, публицистских, информационных сведений азербайджано язычной прессы, придерживающейся национальной позиции и точки зрения являющейся рупором мыслей противостоящих военно-политических сил. Так же, на основе газетных материалов, проведен научный сравнительный анализ отношения турецких органов печати к истории «Кавказская Исламская Армия» и Азербайджанской Народной Республике.

Третья глава диссертации называется «Последний этап движения Кавказской Исламской Армии на страницах прессы (15 сентября-декабрь 1918 года)». В этой главе проведён пространственный,

подтверждённый фактами научный анализ вновь начавших издаваться единиц национальной прессы, отношение турецкой и грузинской прессы к независимости Азербайджанской Республики и очередной этап в борьбе страны за территориальную целостность – освобождение Карабаха от оккупации.

Formatı: 60x90 ¹/₁₆. F.ç.v. 2.
Tiraj 100 nüsxə.

Turxan Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ им. А.А. БАКИХАНОВА

На правилах рукописи

Акиф Абдулазим оглы Велиев

КАВКАЗСКАЯ ИСЛАМСКАЯ АРМИЯ В
ПЕРИОДИЧЕСКОЙ ПЕЧАТИ ДЖУМХУРИЯТА
(Азербайджанской Демократической Республики)

Специальность: 5503.02 – «Отечественная история»

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

Диссертация на соискание ученой степени
доктора философии по истории

БАКУ - 2016